

AMSTERDAMSE CAHIERS VOOR EXEGESE VAN DE BIJBEL EN ZIJN TRADITIES

SUPPLEMENT SERIES 21

HET OOG OP LUCAS-HANDELINGEN

Bijdragen vanuit de Lucaswerkplaats

onder redactie van

Nico Riemersma

Bart J. Koet

Societas Hebraica Amstelodamensis

Amsterdam 2024

INHOUDSOPGAVE

Wie zeggen de mensen dat Lucas is: Mozaïeksteentjes voor zijn portret vanuit de Lucaswerkplaats	v
<i>Bart Koet & Nico Riemersma</i>	
Aan de slag met Lucas: In de werkkamer van de evangelist Lucas	1
<i>Bart Koet</i>	
‘Wat weerhoudt mij?’ Deugd en mannelijkheid in Lucas 1:1-4, Handelingen 23:23–26:32 en 8:26-40	17
<i>Ari Troost</i>	
Broers en broederlijkheid in Lucas-Handelingen	35
<i>Hendrik Hoet</i>	
Een vreemdeling die terugkeerde: Samenhang en pointe van Lucas 17:11-19	45
<i>Nico Riemersma</i>	
Reinheidstaal en doop in Lucas-Handelingen: Verkenning van Lucas 11:37-54, Handelingen 10, 11, 15 en 22:16	61
<i>Arco den Heijer</i>	
Kruisdragen in het Lucasevangelie (9:23; 14:27; 23:26)	77
<i>Ruben van Wingerden</i>	
Spelen met dubbelheid: Samengestelde werkwoorden met herhaling van hetzelfde voorzetsel in Lucas-Handelingen	87
<i>Joseph Verheyden</i>	
De Geest van God op alle mensen (Hand 2:17-18): Hoe het Joël-citaat in het verdere boek Handelingen wordt uitgewerkt	99
<i>Helene Wuhrer</i>	
Onderscheiding, besluitvormig en receptie in de vroege kerk: De bijeenkomst van Jeruzalem in Handelingen 15 als testcase	113
<i>Adelbert Denaux</i>	
Johannes herleest het Lucasevangelie vrij én getrouw aan de traditie: De herlezing door Johannes van Lucas’ verhaal over ‘de wonderbaarlijke visvangst’ (Luc 5:1-11; Joh 21:1-14) met het oog op de positie van Petrus	123
<i>Jos de Heer</i>	

Tekstregister	141
Abstracts	153
Personalia	159

WIE ZEGGEN DE MENSEN DAT LUCAS IS?

Mozaïeksteentjes voor zijn portret vanuit de Lucaswerkplaats

Bart Koet & Nico Riemersma

De Lucaswerkplaats

Wie heeft er niet als jongen of meisje op de basisschool of zoals het vroeger heette de ‘lagere school’ een club opgericht? Een club om vloten te bouwen, om samen met poppen te spelen of om in de zomer naar het strand te gaan. Er zijn jeugdboeken vol geschreven over een grote variëteit van soorten clubs: over de club van vijf, over de club van zeven en over de club van lelijke kinderen.

Niet alleen kinderen kennen het verlangen naar een club. Het woord ‘club’ is een Engels leenwoord. En ook in het Engels wordt het woord nog steeds gebruikt en duidt het een gesloten gemeenschap aan die verondersteld wordt gemeenschappelijke, niet materiële belangen te delen. In Engeland gaan heren van stand nog steeds naar de club om er te dineren en converseren en om zo de invloed van eigen kring zoveel mogelijk in stand te houden. In New York is er een strijd gaande of er ook dames naar een zeer elitaire herenclub als *The Knickerbocker Club* mogen gaan.

Er is in de geschiedenis van de exegese van het Nieuwe Testament in de vorige eeuw een groep van geleerden geweest die zich ook verenigd hebben in een club, ze hebben zelfs een clubblad gehad. Die geleerden waren zo geïntrigeerd door de Codex Bezae, een handschrift van het Nieuwe Testament dat ze zich verenigden in de *Bezan Club*. Het lukte ze ook om het toen al gerenommeerde uitgevershuis Brill gedurende een twaalftal jaren het clubblad uit te doen geven: *The Bulletin of the Bezan Club* (1925-1937). Het feit dat die vereniging ‘Club’ genoemd werd, geeft wel aan dat het ging om geleerden die in het bestuderen van de Codex Bezae een soort gezamenlijke passie beoefenden en wel om binnen zo’n uitgebreid veld als de studie van het Nieuwe Testament één bepaalde codex als studieobject te hebben. De naam suggereert dat de *Bezan Club* (gesloten) bijeenkomsten had waarin een select gezelschap bijzondere details van die codex en interessante verschillen met andere teksttradities in een gemoedelijke sfeer en soms met het mes op tafel besprak. Die voorstelling zal wel te romantisch zijn, maar dat komt ervan als je een geleerd gezelschap ‘club’ noemt.

De *Bezan Club* was genoemd naar een beroemd nieuwtestamentisch handschrift. Dat was vrij uniek, maar ook een gezelschap dat bijeenkomt om samen één bijbelboek te bestuderen is al zeldzaam, zeker in het Nederlands taalgebied. Een voorbeeld daarvan is de Jesaja Werkplaats opgericht in 1974 door de Kamper hoogleraar Oude Testament J.L. Koole. De Jesaja Werkplaats zou standhouden tot 25 maart 2011. De groep noemde zich een werkplaats. Werkplaats is in het Nederlands natuurlijk eerst en vooral een woord om een ruimte aan te duiden waarin gewerkt wordt met materialen en vooral, maar niet uitsluitend met de handen. De Nederlandse pedagoog

en onderwijshervormer Kees Boeke vermeed het woord ‘school’. Liever sprak hij van ‘werkplaats’. Sindsdien wordt het woord ‘werkplaats’ ook gebruikt voor een groep mensen die gezamenlijk vooral met hun hoofd werken.

Vlak voordat de Jesaja Werkplaats stopte, begon een andere werkplaats en wel de Lucaswerkplaats. Op een conferentie Bijbelse Theologie met als thema ‘De Geest breekt open: De heilige Geest in Lucas-Handelingen’ – in 2009 op Hydepark in Doorn – spraken Nico Riemersma en Bart Koet elkaar. Nico benaderde Bart met het voorstel om een Lucaswerkplaats op te richten. Eigenlijk is het een Lucas & Handelingenwerkplaats, omdat we ons op beide boeken richten van de auteur die volgens de traditie Lucas heet. Nico werd secretaris en Bart voorzitter. Mensen die zich op een of andere manier in het Nederlands taalgebied bezighouden met het Lucaanse dubbelwerk werden uitgenodigd om lid te worden. Ook al is er sprake van een zekere wisselende samenstelling, de bijeenkomsten worden jaar in, jaar uit bezocht door een groep van zo’n tien ‘werkers’ uit Nederland en Vlaanderen.¹ Omdat Bart Koet verbonden was aan de Katholieke Theologische Faculteit in Tilburg – later werd dat in het Engels *Tilburg School of Theology* – die ook een lesplaats in Utrecht heeft, werd besloten per jaar twee bijeenkomsten in Utrecht te houden. De eerste bijeenkomst was op dinsdag 1 juni 2010, van 14.00-16.00 uur en vond plaats in het W.C. van Unnikgebouw (8^e etage, lokaal 817), op het universiteitsterrein ‘De Uithof’ in Utrecht. Dat een bijeenkomst van de Lucaswerkplaats werd gehouden in een gebouw dat naar hem genoemd was, zou Willem van Unnik (1910-1978) zeker gewaardeerd hebben, want hij was een specialist in het Lucaanse dubbelwerk, iemand die, naar men zegt, ervan droomde om een commentaar op een van die boeken te schrijven. Later verhuisde de Werkplaats met de TST mee naar de Nieuwegracht, waar onder het dekenaat van Lucas-Handelingenexpert Adelbert Denaux een nieuwe Utrechtse lesplaats voor de TST was verworven.

Waarom zo’n werkplaats?

De leden van de Lucaswerkplaats zijn allemaal exegeten. Sommigen werk(t)en aan de universiteit, anderen werk(t)en als pastor of predikant. Er zijn voor hen vaak ook andere verbanden waarin zij exegetisch werk bespreken of beluisteren. Voor de Nederlandse en Vlaamse nieuwtestamentici is er bijvoorbeeld de *Conventus Novi Testamenti Studiosorum*, die elk jaar een bijeenkomst organiseert waarop leden hun onderzoek presenteren. Waarom dan toch zo’n werkplaats? Misschien is het antwoord te vinden in het Misjna-traktaat *Pirke Avoth*. Dat is een spreukenverzameling waarvan het begin gestructureerd is naar een reeks van opvolgende leraren, te beginnen met Mozes en dan afdalend naar de belangrijkste rabbijnen van

¹ Leden en ex-leden zijn, in alfabetische volgorde: Vincent van Altena, Heinrich Baarlink, Henk Bloem, Joke Brinkhof, Adelbert Denaux, Bert Donker, Barend Drewes, Jos de Heer, Arco den Heijer, Sjoerd Hertog, Hendrik Hoet, Albert Hogeterp, Bart Koet (voorzitter), Jonathan Pater, Nico Riemersma (secretaris), Ari Troost, Caroline Vander Stichele, Piet van Veldhuizen, Huub Welzen, Ruben van Wingerden, Marco Wittenberg, Helene Wuhrer en Arie Zwiep.

de Tweede Tempelperiode. Er staat bijvoorbeeld in dat het goed is om veel leerlingen op te leiden (cf. *Pirke Avoth* 1:1). In *Pirke Avoth* 1:6 worden er wat aanwijzingen gegeven hoe je het best kunt leren. Natuurlijk moet je eerst een leraar zoeken, maar even belangrijk is dat je een gabber moet zoeken bij het studeren, iemand waarmee je samen kunt leren.² Met andere woorden, leren doe je (altijd) samen. Het is dan ook goed om een gabber (m/v) te hebben die bepaalde kennis heeft van dat waar jij ook bepaalde kennis van hebt.

Dat is wat we proberen te doen als we samenkomen rond Lucas-Handelingen. Misschien is het ook illustratief om het te laten zien aan de hand van een voorbeeld uit het Lucasevangelie en wel uit het begin van het verhaal van de Emmaüsgangers (24:13-35). In de *Nieuwe Bijbelvertaling* wordt het werkwoord ὁμιλέω, dat gebruikt wordt zowel in Lucas 24:14 als in 24:15, vertaald met ‘met elkaar spreken’. In de LXX en in de geschriften van Josephus wordt het werkwoord veel breder gebruikt en lijkt de gemeenschappelijke noemer te zijn dat het contact tussen mensen uitdrukt. Er staat ook dat de twee Emmaüsgangers met elkaar συζητεῖν (24:15). Dit werkwoord wordt in Marcus gebruikt, maar ook bij Lucas als er een gesprek plaats vindt over het zoeken naar de betekenis van de geschriften.³ Dit samen zoeken en erover communiceren is nu precies wat we in de Lucaswerkplaats doen. Wat staat er? Hoe lees jij dat? Heb je aan die achtergrond gedacht? Weet jij daar nog een boek over? Dat zijn vragen die gesteld kunnen worden. Het leuke is dat er vaak een goede mix van kennis is. Promovendi die de senior geleerden in hun lezingen over hun proefschrift kunnen bijspijkeren over nieuwe methodes en nieuwe aandachtsvelden, en seniores die met hun ervaring met jongere collegae literatuur, andere mogelijkheden en nuanceringen kunnen delen. Zo wordt het geen club van alleen jonge honden of gezapige geleerden. Interactie is dan *the name of the game*.

Aspecten van het Lucaanse dubbelwerk

Maar wat is nu eigen aan ‘onze’ Lucas? We vroegen het aan ChatGPT en die wist wel antwoord.⁴ Toen we hem/haar raadpleegden gaf de zeer hulpvaardige Chat in het antwoord een keurig profiel van deze evangelist. Lucas is historiografisch en verhalend, chronologisch gedetailleerd met veel aandacht voor geografische en historische details. In onze chat met haar vertelde Chat dat Lucas een sterke nadruk op het universele karakter van het evangelie legt en dat hij benadrukt dat de boodschap van Jezus voor alle mensen is, ongeacht hun etniciteit, sociaaleconomische status of geslacht. Chat vindt ook dat deze twee boeken veel lessen en parabellen van Jezus bevatten, evenals preken en toespraken van de apostelen, die dienen om de lezer theologische en ethische richtlijnen te bieden. Tenslotte merkt Chat op dat Lucas rijke, levendige beschrijvingen en dramatische scènes gebruikt om de gebeurtenissen levendig en

² Een Nederlandse vertaling gebruikt hier het woord ‘vriend’; ‘gabber’ gaat terug op het Hebreeuwse woord dat hier staat en dat via het Jiddisch ook in het Nederlands terecht gekomen is.

³ Voor deze werkwoorden in Lucas 24:13-35, zie B.J. Koet, ‘Some Traces of a Semantic Field of Interpretation in Luke 24,13-35’, in: *Five Studies on Interpretation of Scripture in Luke-Acts* (SNTA, 14), Leuven 1989, 56-72.

⁴ Omdat de tekst steeds verandert, is ChatGPT als bron volstrekt oncontroleerbaar.

memorabel te maken. Hij maakt gebruik van poëtische en hymneachtige secties, vooral in de geboorteverhalen en lofzangen in het Evangelie naar Lucas. Chat gaf ook allerlei gemeenplaatsen over Lucas de Griek, wat toch wel opmerkelijk was. Toen we daar tegenin gingen, veranderde de tekst langzamerhand.

ChatGPT geeft terug wat in het digitale universum gevonden wordt. Daartoe behoort allerlei materiaal wat nu in *open access* te vinden is, maar natuurlijk ook in allerlei al dan niet obscure websites, waar het eigen gelijk belangrijker is dan het zorgvuldig lezen van de bronnen en het kritisch lezen van secundaire literatuur. Toch zijn de elementen van deze chat ook te vinden in de serieuzere literatuur zoals bijvoorbeeld het overzicht dat Joseph Verheyden in een publicatie in 1999 bood en in het literatuuroverzicht van Adelbert Denaux in een eerdere bundel van de Lucaswerkplaats (2014).⁵

In 1968 was het *Colloquium Biblicum Lovaniense* van de Leuvense theologische faculteit voor het eerst gewijd aan één bijbelboek en wel aan het Lucasevangelie. Het *Colloquium Biblicum* van 1998 waarvan Joseph Verheyden de publicatie bezorgde, greep daar gedeeltelijk op terug, maar het onderwerp was breder: het ging toen over het Lucaanse dubbelwerk. Het was daarom logisch dat Verheyden in zijn introductie op het congres in eerste instantie focuste op het kritisch bespreken van de literatuur aangaande de eenheid van deze twee bijbelboeken.⁶ Hij behandelde ook een groot aantal theologische thema's in een sectie over Lucas als een theoloog⁷, ging in op het genre van beide werken⁸ en op de compositie daarvan. Waar Lucas duidelijk gebruik maakt van bronnen bij zijn evangelie, is de eenheid van het dubbelwerk volgens de meeste geleerden vooral het product van Lucas' redactie.⁹ Het artikel van Verheyden ademt de grondige en uitgebreide stijl van de Leuvense tradities van degelijkheid en grote kennis van de secundaire literatuur.

Dezelfde degelijkheid vinden we terug in het literatuuroverzicht dat Adelbert Denaux samenstelde in de eerdergenoemde bundel van de Lucaswerkplaats.¹⁰ Consciëntieus en beknopt bespreekt deze Lucaskenner de literatuur die verscheen tussen 1999-2012, een tijdperiode zo gekozen omdat in 1999 het overzicht verscheen van Verheyden in de verslagbundel van het *Colloquium Biblicum Lovaniense*. Aansluitend bij dat overzicht ordent Adelbert Denaux de literatuur van de door hem beschreven periode in verschillende onderwerpen.¹¹ Hij begint met inleidingskwesties als auteur, tekst, taal en stijl, bronnen en genre. In een zekere zin sluit

⁵ J. Verheyden, 'The Unity of Luke-Acts: What Are We Up To?', in: J. Verheyden (ed.), *The Unity of Luke-Acts* (BETL, 142), Leuven 1999, 3-56; A. Denaux, 'Lucas & Acta: Een overzicht van het onderzoek (1999-2012)', in: N. Riemersma (red.), *Lucas & Handelingen* (ACEBT, 29), Bergambacht 2014, 9-23.

⁶ Verheyden, 'The Unity of Luke-Acts', 3-22. Het hele artikel is een grondig overzicht van de relevante literatuur van de jaren voorafgaand aan het congres.

⁷ Verheyden, 'The Unity of Luke-Acts', 22-45.

⁸ Verheyden, 'The Unity of Luke-Acts', 45-48; hij constateert dat een te rigoureuze probering Lucas-Handelingen in een genre onder te brengen frustrerend is en dat het beter is om te zien dat er overeenkomsten zijn met de verschillende genres, maar dat uiteindelijk het dubbelwerk 'one of a kind' is.

⁹ Verheyden, 'The Unity of Luke-Acts', 49-56.

¹⁰ Zie voor de titel noot 5.

¹¹ Denaux, 'Lucas & Acta', 12-23.

Denaux aan bij de conclusie van Verheyden dat het moeilijk is een genre te vinden dat Lucas-Handelingen dekt. Hij benadrukt dat Lucas theologische interesses heeft, maar zeker ook een historische belangstelling en doelstelling heeft. Denaux vat het samen door te constateren dat Lucas geschiedenis schrijft en theologie bedrijft, en dat hij daarbij een briljant verteller is.¹² Juist voor Lucas als verteller is er meer aandacht gekomen door de verbreding van het gebruik van methodes. Dat leverde veel publicaties over bepaalde personages in het Lucaanse dubbelwerk.¹³ Denaux constateert dat in de literatuur die hij onderzocht Lucas' gebruik van de Schriften en zijn verhouding tot joodse tradities een zwaartepunt is in het onderzoek.¹⁴

De bijdragen

In dit nieuwe deel van *Amsterdamse Cahiers*, nu in de *Supplement Series*, vindt de lezer niet opnieuw zo'n mooi overzicht van de recente literatuur en dus ook niet een wat vollediger schets van Lucas en zijn werk. De auteurs van deze bundel dragen slechts mozaïeksteentjes bij, die fragmenten laten zien van de 'vloer' die Lucas in het dubbelwerk heeft aangelegd. Er is slechts één bijdrage over een tekst, de negen andere artikelen zijn meer thematisch van aard.

Het artikel over een bepaalde tekst is van hand van een van de redacteurs, en wel van Nico Riemersma. Hij onderzoekt de samenhang en pointe van het verhaal van de reiniging van de tien melaatsen (Luc 17:11-19).

Daarnaast vindt de lezer dus een aantal artikelen over bepaalde aspecten van het Lucaanse dubbelwerk. ChatGPT wist te melden dat Lucas een niet-Jood is en dat hij vooral hellenistisch zou zijn geweest. Het leuke met Chat is dat je met haar/hem in discussie kan gaan en dat zij/hij het dan snel verandert. Wij vertelden Chat dat er in de laatste veertig jaar in de secundaire literatuur zowel aan de joodse achtergrond van Lucas-Handelingen aandacht besteed wordt, als aan de Grieks-Romeinse achtergrond. Chat veranderde daarop haar/zijn eenzijdige opvatting al snel. Overigens bestaat er bij de meeste auteurs wel gevoeligheid voor, wanneer zij een bepaalde kant van Lucas onderzoeken, dat zij weten dat in Lucas-Handelingen ook een andere invalshoek mogelijk is. Het wordt steeds duidelijker dat een van de opmerkelijkste karaktertrekken van het Lucaanse dubbelwerk is dat het op een bijzondere manier de verschillende contexten met elkaar laat samenvloeien tot één verhaal.¹⁵ Het Evangelie begint in een context die doordrenkt is van herinneringen aan de geschriften van Israël (Luc 1-2). Zie ook hoe zowel het optreden van Johannes als dat van Jezus begint met een Jesaja-citaat (Luc 3:4-6 en 4:18-19). Handelingen,

¹² Denaux, 'Lucas & Acta', 15

¹³ Denaux, 'Lucas & Acta', 16-17.

¹⁴ Denaux, 'Lucas & Acta', 18.

¹⁵ Zie de verschillende artikelen in L. Alexander, *Acts in its Ancient Literary Context: A Classicist Looks at the Acts of the Apostles* (LNTS, 298), London/New York 2007; D.P. Moessner, *Luke the Historian of Israel's Legacy, Theologian of Israel's 'Christ': A New Reading of the 'Gospel Acts' of Luke* (BZNW, 182) Berlin/Boston 2016.

het tweede boek, eindigt in een context waar Paulus als een Socrates zich moet verantwoorden en waar dan ook woorden opduiken die bij een meer Grieks Romeinse context horen.¹⁶

Voorbeelden van deze zoektocht naar verschillende contexten zijn ook in ons boek te vinden. Arco den Heijer zoekt uit hoe de reinheidstaal en doop te begrijpen zijn in de context van het toenmalige jodendom, terwijl Ari Troost juist onderzoekt hoe Lucas speelt met de visie op mannelijkheid in het dominante elitaire Hellenistisch-Romeinse denken van zijn tijd. Die visie komt tot stand door middel van een waardenpatroon waarin deugden zoals oordeelsvermogen, inzicht en autonomie centraal staan en waarin ook etniciteit, sociale status en uiterlijk een rol spelen.

In dit boek vindt de lezer ook twee artikelen over de manier waarop de Geest werkt in het Lucaanse dubbelwerk en dan met name in Handelingen. Adelbert Denaux laat zien hoe er duidelijk een element van structurering meespeelt bij het nemen van beslissingen in de gemeenschap van de eerste leerlingen, terwijl Helene Wuhler tracht op grond van een interpretatie van een gedeelte van het Joël-citaat te laten zien dat iedereen de Geest ontvangen heeft en dus geen hulp bij interpreteren meer nodig heeft.

Verwachtingen ten aanzien van de leerlingen in Lucas komen aan de orde in de artikelen van Hendrik Hoet en Ruben van Wingerden. Hoet laat zien hoe Lucas de leerlingen uitnodigt de fundamentele houding van broederschap te beoefenen, terwijl Van Wingerden laat zien dat de leerlingen er rekening mee moeten houden dat ook zij het kruis van Jezus moeten dragen, als ze hem willen volgen.

Lucas heeft gebruik gemaakt van bronnen, maar is zelf ook weer een bron geworden. Dat Lucas gebruik maakt van Jesaja als bron en dat hij dat meer dan de andere synoptische evangelisten op systematische en formele wijze doet, betoogt Bart Koet. Hij stelt ook dat Lucas door zo precies te citeren zijn hoorders/lezers uitnodigt om zich eveneens te wenden tot de woorden van Jesaja. Joseph Verheyden onderzoekt hoe Lucas in zijn Evangelie en in Handelingen omgaat met de dualiteit van het Marcusevangelie. Jos de Heer onderzoekt een voorbeeld van de wijze waarop Johannes Lucas als bron gebruikt. Het gaat om Johannes' gebruik in hoofdstuk 21 van Lucas' verhaal van de wonderbare visvangst (5:1-11).

Er valt veel meer over Lucas te zeggen. Denaux typeert Lucas als verhalenverteller en dat blijkt ook wel uit zijn voorkeur voor parabels.¹⁷ Lucas is een didacticus, iemand die weet hoe je door vragen stellen mensen aan het denken zet.¹⁸ En hij is een organisator, die weet te structureren, bijvoorbeeld door zijn voorwoorden en de opzet van zijn dubbelwerk.¹⁹

¹⁶ Voor Paulus geframed als een Socrates, zie o.a. A. den Heijer, *Portraits of Paul's Performance in the Book of Acts* (WUNT, 2/556) Tübingen 2021, 152-155.

¹⁷ R. Zimmermann, *Puzzling the Parables of Jesus: Methods and Interpretations*, Minneapolis 2015, 293, laat zien dat Lucas de evangelist is met de meeste parabellen. Bovendien zijn die parabellen het meest complex.

¹⁸ B.J. Koet, 'Counter-questions in the Gospel of Luke: An Assessment', in: B.J. Koet & A.L.H.M. van Wieringen (eds.), *Asking Questions in Biblical Texts* (CBET, 114), Leuven 2022, 209-227.

¹⁹ N. Riemersma, *The Gospel of Luke as Masterpiece: Structure, Genre and Way of Telling* (TThS, 10), Münster 2023, 1-62.

De redacteuren en de auteurs hopen dat ook deze bundel, gepubliceerd in de *Supplement Series* van de *Amsterdamse Cahiers*, mag helpen de lezers een scherper beeld te geven van wie de auteur is en van het dubbelwerk, Evangelie en Handelingen, dat hij geschreven heeft.

ABSTRACTS

Who Do the People Say that Luke is Mosaic Tiles for His Portrait from the *Lucaswerkplaats* *Bart Koet & Nico Riemersma*

The *Lucaswerkplaats*, founded in 2010, brings together Dutch and Flemish exegetes interested in Luke-Acts to discuss various exegetical topics and share knowledge. The emphasis is on collaboration, just as Jewish tradition encourages learning with a partner (as mentioned in *Pirke Avoth*). In this collection authors of the *Lucaswerkplaats* explore aspects of Luke's writings, focusing on their historiographical, narrative, and theological elements. Various contributions are offered here, including discussions of the theological themes in Luke, Luke's use of sources like Mark and Isaiah, and interpretations of key texts. This introduction concludes by reflecting on how Luke's work integrates different cultural contexts and invites readers to deepen their understanding of Luke's contribution to Christian theology and history.

Getting Started with Isaiah In the Study of the Evangelist Luke *Bart Koet*

In this article, we compare four quotations from Isaiah in Luke-Acts with a reference to a text of that prophet in a possible source (Isaiah 40:3-5 in Luke 3:4-6 [cf. Mark 1:3, Matthew 3:3]; Isaiah 61:1-2 in Luke 4:18-19 and 7:22 [see Matthew 11:5]; Isaiah 6:9-10 in Luke 8:10 and Acts 28:26-27 [see Mark 4:12]; and Isaiah 49:6 in Acts 13:46-47 [see Galatians 1:13-16]). Luke edits those references in the same way. He uses a citation formula to make it clear that they are quotations, and he quotes 'truly', that is, more faithfully to the prophetic text than his sources. Luke thus forges the allusions he found in his sources into formal quotations. By quoting more precisely, he forces his audience to respect Isaiah's authority and perhaps even expects them, like him, to know Isaiah. Looking at what sources Luke knows, the Book of Isaiah is of the few truly established sources. Luke picks up the Isaiah theme of the turn to the Gentiles as part of God's plan with Israel because it fits the description Jesus' mission as well as the description of how that mission takes shape in that of his disciples.

‘What Is to Prevent Me?’

Virtue and Manliness in Luke 1:1-4, Acts 23:23–26:32, and 8:26-40

Ari Troost

Gender has been a topic of research in Luke-Acts for more than a century. One of the fundamental issues is the supposed double message in Luke’s narrative treatment of women, where women are both liberated and confined to narrow gender scripts. The problem stems from the concept of gender itself, as a concept originating in early modernity and associated with a binary view of sexual difference. It seems better not to use this concept of gender and instead read Luke’s treatment of women and men in light of mainstream Roman, Jewish and early Christian value patterns, in which the development of a manly ideal was predominant. An examination of the prologue to Luke’s Gospel and the narratives of Paul’s trial before Felix and Festus, and of the Ethiopian eunuch, reveals the intricate intersections between different patterns, as well as the development of a type of ideal manliness that runs counter to dominant Roman patterns, in which the body, however deviant, is no longer an obstacle.

Brothers and Brotherhood in Luke-Acts

Hendrik Hoet

The Bible often speaks in family terms about God’s relationship with men and women: God as Father and men and women as his children. And so, the Bible sees men and women among themselves as sisters and brothers. But what specifically does brotherhood mean in terms of behavior? This contribution explores what the use of the words for brother(s) and sister(s) in the two books to Theophilus teach us about this, because fraternity is an essential characteristic of the church. Fraternity means a solidarity that considers nothing as its exclusive property and is willing to lose its life if by doing so the life of the other is saved. For Jesus, his sisters and brothers are all those who do the will of the Father and thus first and foremost his disciples. But even his enemies he considers his Father’s children. The Jewish disciples of Jesus are therefore invited to make the enemies of the Jewish people – in that time the Romans and all who belong to Greek culture -, their sisters and brothers so that all peoples may sit in peace at the family table of the heavenly Father. Circumcision should not be an obstacle to this.

One Stranger who Returned

Coherence and Point of Luke 17:11-19

Nico Riemersma

In Luke 17:11-19 we are dealing with an extraordinary miracle story. It is not a healing of one person, as we often see in the gospels, but of ten people. Karl-Heinrich Ostmeier speaks of a ‘Gruppenheilung’, in the New Testament without example. And then it is also a ‘Fernheilung’

Among researchers, however, there is no agreement on what the point of this miracle story is. Does it lie in cleansing? In gratitude? In the faith of the Samaritan? In my view, the point can only be determined on the basis of its coherence. Characteristic of 17:11-19 are the many movements. Movements serve to bridge distances. Distance/separation is given with the scheme clean-unclean. What both Jesus and the Samaritan are doing is bridging distances.

Purity Language and Baptism in Luke-Acts
Exploration of Luke 11:37-54, Acts 10, 11, 15 and 22:16
Arco den Heijer

How does Luke use the language of purification in relation to baptism? And does he distinguish between internal and external purity? This article offers an overview of Lucan terminology for (im)purity and cleansing, with a focus on passages where much of this terminology converges. It is argued that Luke attributes to ‘baptism in the name of Jesus’ a function other than the removal of ritual impurity from the body. Luke does use cleansing terms in close connection with baptism in the texts examined from Acts, but these refer to cleansing of the heart and washing off sins: ‘moral purity’. As for ritual purity, Luke portrays Jesus and the disciples as law-abiding Jews observing prescribed purifications. Still, he also describes how Jesus omits a cleansing that a Pharisee expects of him, prompting a prophetic call for inner purity by doing justice and giving alms. The focus on moral purity does not lead to de-ritualisation: it is accompanied by a new ritual, the baptism of repentance. In that baptism, the distinction between purification of the body and of the heart is blurred, due to a ‘reification of sin impurity’ (Furstenberg). The washing with water performatively symbolises God’s forgiveness in Jesus’ name.

Cross-bearing in the Gospel of Luke (9:23; 14:27; 23:26)
Ruben van Wingerden

In Luke’s Gospel (9:23; 14:27), the call to bear your cross – often a criminal was forced to bear his own cross-beam for crucifixion – symbolises giving up everything to follow Jesus, emphasizing the sacrifice of possessions, relationships, and even yourself, distancing the cruel reality of the Roman punishment of execution by crucifixion. For Luke, cross-bearing is a ‘daily’ attitude in which the cost of discipleship must be evaluated. Additionally, in the passion narrative, Simon of Cyrene’s act of carrying the cross (23:26) does not function as an illustration of discipleship, but underscores Jesus’ innocence by dissociating him from the symbol of criminals, reinforcing his alignment with the tradition of righteous prophets.

Playing with Duality

Compound Verbs with Repetition of the Same Preposition in Luke-Acts

Joseph Verheyden

The essay takes its clue from F. Neirynck's standard work on duality in Mark (1972) that surveys a wide range of various ways of doubling, from simple repetition of a word to more complex doublets. What is lacking in the book are a comparison with how Matthew and Luke have dealt with these doublets in Mark and a survey of how they may have created doublets of their own. The essay focuses on the first class in Neirynck's list -- Composite verbs with repetition of the preposition. It is a relatively easy category but one that is quite prominent in Mark and that has been said to be indicative of his poor style. Perhaps a bit surprisingly, the essay shows, first, that Luke certainly does not away with all of these cases in Mark, but just takes them over (often as part of a longer passage in which he copies Mark almost unaltered), and second, that not infrequently he writes in this way of his own. The essay ends with some indications of how this research should be expanded and deepened and also hints at a similar way of repeating the same preposition in enumerations that was not discussed in Neirynck's work.

The Spirit of God upon All Men (Acts 2:17-18)

How the Joel Quotation is Elaborated in the Rest of the Book

Helene Wuhrer

Quoting from Joel at the beginning of Acts (2:17-21 quoting Joel 3:1-5), Luke announces that the last days are marked by a much larger group than before receiving dreams, visions, and prophecies from God. In the further course of Peter's speech on Pentecost (Acts 2:38-39), he relates this promise to everyone who repents and is baptized in the name of Jesus Christ. As the story progresses, Luke also recounts many different divine messages received by various characters. The divine instructions communicated by God mainly relate only the actions of the recipient of the divine message. When a group or someone other than the recipient of a divine message is prompted to act, this always happens through their own interpretation or understanding of the vision or prophecy. Luke does not describe situations according the pattern of 'God has told me what you should do'. This can be seen as a narrative elaboration of the announcement in the Joel quotation. If everyone can potentially receive messages from God, there is apparently less need and space for transmitted instructions from God. God speaks to everyone personally. Authority in Acts is not based on messages, received directly from God.

Discernment, Decision-Making and Reception in the Early Church

The Meeting in Jerusalem in Acts 15 as a Testcase

Adelbert Denaux

One of the greatest challenges of the Early Church was the transition from the Jewish to the Hellenistic World. Did circumcision and observance of the Jewish Law have to be demanded of gentiles who wanted to convert to the Christian movement, or is baptism in Jesus' name and observance of the new Law of the Messiah Jesus sufficient to obtain salvation? In Acts 15, Luke narrates how the early Christians dealt with this issue. The local church of Antioch sends a delegation to the mother church of Jerusalem. There is mutual dependence, open discussion and mutual listening. Care is taken to ensure that the decision is in accordance with Scripture. The decision makers are aware that the Holy Spirit has led them to this decision. The whole church is involved in the process. The developments in Antioch are approved. However, some minimal requirements (of a ritual nature) are imposed to assure the peaceful co-existence of Jewish and gentile Christians. The reception of the decision takes times and sometimes involves further consideration. The way the early church came to discernment and decision on an issue was vital to its future, can still inspire today's churches on their way to greater unity.

John Rereads the Gospel of Luke Freely and Faithfully to the Tradition

The Rereading by John of Luke's Story of 'the Miraculous Catch of Fish'

(Luke 5:1-11; John 21:1-14) with a View to Peter's Position

Jos de Heer

In this paper, I want to show both the freedom and the fidelity to the synoptic tradition of the Gospel of John. The relationship of the fourth gospel to its tradition remains a puzzling question. With the help of new intertextual and hermeneutical tools as a method of rereading and reinterpretation, we discover a reciprocal network of relationships and contacts between John and Luke that give meaning to both gospels. With the example of the playful use of the story of Luke 5:1-10 in John 21, I hope to illustrate this argument.

PERSONALIA

Prof. dr. Adelbert Denaux is emeritus hoogleraar Nieuwe Testament, Faculty of Theology and Religious Studies, K.U. Leuven, België, emeritus decaan Tilburg School of Catholic Theology, Tilburg University en lid van ARCIC.

e-mail: adelbert.denaux@kuleuven.be

Drs. Jos de Heer is emeritus predikant van de PKN.

e-mail: jos.de.heer@outlook.com

Dr. Arco den Heijer is universitair docent Nieuwe Testament aan de Theologische Universiteit Utrecht.

e-mail: arco.denheijer@tuu.nl

Dr. Hendrik Hoet is bijbeltheoloog en priester van het bisdom Antwerpen.

e-mail: hendrik.hoet@gmail.com

Prof. dr. Bart Koet is emeritus hoogleraar Nieuwe Testament en Vroeg Christelijke Literatuur aan de Tilburg School of Catholic Theology, Tilburg University.

e-mail: b.j.koet@tilburguniversity.edu

dr. Nico Riemersma (www.nicoriemersma.nl) is emeritus predikant van de PKN, bijbelwetenschapper en docent Nieuwe Testament aan de cursus Theologie voor Geïnteresseerden in Den Haag.

e-mail: n.riemersma@planet.nl

Dr. Ari Troost is emeritus predikant van de PKN, oud-docent Nieuwe Testament aan de Protestantse Theologische Universiteit, classicus en toegevoegd onderzoeker aan het Oud-Katholiek Seminarie, Universiteit Utrecht.

e-mail: aritroost@gmail.com

Prof. dr. Joseph Verheyden is emeritus hoogleraar Nieuwe Testament, Faculty of Theology and Religious Studies, K.U. Leuven, België.

e-mail: jos.verheyden@kuleuven.be

Dr. Ruben van Wingerden is docent Nieuwe Testament aan de Tilburg School of Catholic Theology, Tilburg University.

e-mail: r.j.vanwingerden@tilburguniversity.edu

Dr. Helene Wuhrer is onderzoeker voor pentecostale bijbelse theologie (parttime) aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en pastor van Huizen van Licht in Den Haag.

e-mail: helene.wuhrer@gmail.com